

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Przegląd Historyczno-Oświatowy
2021, nr 3–4
PL ISSN 0033-2178

ALDONA PRAŠMANTAITĖ
ORCID: 0000-0003-0267-1935
Instytut Historii Litwy
Wilno

(DOI: 10.17460/PHO_2021.3_4.01)

SZKOŁY ŚREDNIE W 1803 ROKU NA OBSZARACH WILEŃSKIEGO OKRĘGU SZKOLNEGO ZLECONE DO INSPEKCJI FRANCISZKOWI KSAWEREMU MICHAŁOWI BOHUSZOWI (1746–1820)

UWAGI WSTĘPNE

Wileński Okręg Szkolny (dalej – WOS)¹ powstał na obszarach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej – W. Ks. Lit.) 1803 r. w wyniku reorganizacji systemu oświaty w Imperium Rosyjskim. Był jednym z sześciu nowo założonych okręgów administracji szkolnictwa. Na czele każdego z nich miała stać szkoła wyższa (w przypadku jej braku miała być założona). Funkcje wyższej szkoły WOS zostały przekazane Wszechnicy Wileńskiej, która ukazem cesarskim z dn. 4 kwietnia 1803 r. podległa reorganizacji i otrzymała nazwę Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego² (dalej – UWil.) (Ustawa nr 20.701 z 4 IV 1803 r. ..., s. 526–530). Kuratorem WOS został mianowany Adam Jerzy Czartoryski (Ustawa nr 20.598 z dn. 24 I 1803 r. ..., s. 442; zob. także: SMIP, t. 2, s. 148–149).

---

¹ W jęz. ros. „Виленьский учебный округ“. W polskojęzycznej literaturze przedmiotu występuje również pod nazwą „Wileński Okręg Naukowy”.

² Wszystkie tomy PSZ, podzielone według chronologii na trzy zbiory, występują na stronie internetowej: www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php (dostęp: 4.05.2019). Tłumaczenie przez imperatora potwierdzonego dokumentu, na mocy którego Wszechnica Wileńska została przekształcona w Imperatorski UWil., na język polski po raz pierwszy w 1862 r. opublikował Michał Baliński (Zob.: Akt potwierdzenia Imperatorskiego Uniwersytetu..., 1862, s. 552–558).

Na początku WOS obejmował terytorium ośmiu guberni: grodzieńskiej, kijowskiej, mińskiej, mohylewskiej, podolskiej, wileńskiej, witebskiej i wołyńskiej (Ustawa nr 20.597 z 24 I 1803 r., s. 437–442). Granice tej jednostki administracyjnej nie raz ulegały zmianom – od przyłączenia nowych terenów po znaczne ich okrojenie, zanim rozporządzeniem Ministerstwa Oświecenia Publicznego (dalej – MOP)³ z pierwszej połowy stycznia 1831 r. w obrębie WOS pozostawiono szkoły dwóch guberni (grodzieńskiej i wileńskiej) oraz obwodu białostockiego (Ustawa nr 4251 z 12 I 1831 r. ..., s. 14). W 1803 r. założony WOS istniał do maja 1832, kiedy po zamknięciu UWil. (Ustawa nr 5317 z 1 V 1832 r. ..., s. 225) uległ reorganizacji, a szkoły będące na jego terytorium zostały włączone do założonego w 1829 r. Białoruskiego Okręgu Szkolnego.

UWil. jako szkoła wyższa Ustawą z dn. 18 maja 1803 r. został zobowiązany do nadzorowania szkół różnych stopni WOS (Ustawa nr 20.765 z 18 V 1803 r. ..., s. 526–530)⁴. Na wzór sposobu administrowania szkół obowiązującego w czasach Komisji Edukacji Narodowej (dalej – KEN), co roku wysyłano do ich inspekcji specjalnie na ten urząd mianowane osoby. Jedną z nich w 1803 r. został Franciszek Ksawery Michał Bohusz (1746–1820) – eksjezuityta, ksiądz diecezji wileńskiej, od 1781 r. koadiutor prałata kapituły katedry wileńskiej (Mościcki, 1936, s. 229–232).

Celem niniejszego artykułu jest naszkicowanie w ogólnych rysach obrazu szkolnictwa średniego na wyznaczonej do inspekcji Bohusza części terytorium WOS w roku wdrożenia zreformowanego systemu szkolnictwa Imperium Rosyjskiego. Wykorzystano tradycyjne metody badań historycznych. W oparciu o materiały źródłowe oraz z uwzględnieniem dotychczasowych ustaleń historiograficznych przedstawiono sieć szkół średnich w 1803 r. na terenie guberni grodzieńskiej, mińskiej i wileńskiej. Granice analizy zostały ograniczone przez wybrane kryteria, a więc: liczbę ogólną szkół średnich na terenie wyznaczonym do wizytacji Bohusza, ich strukturę wewnętrzną, liczebność nauczycieli i uczniów, czas trwania nauki w szkole średniej.

---

³ Ministerstwo zostało założone pod nazwą „Ministerstwa Oświaty Narodowej” (MON, w jęz. ros. „Министерство Народного Просвещения”, w jęz. ang. „Ministry of National Education”) jako jedno z ośmiu ministerstw Imperium Rosyjskiego dn. 8 IX 1802 r. (Zob. Ustawa nr 20.406 „Об учреждении...”, s. 243–248). Pod nazwą MON ministerstwo funkcjonowało w latach 1802–1817. Wyżej wspomniany Baliński (zob. przypis nr 2) w przez siebie opublikowanym tłumaczeniu Ustawy z 1803 r. o założeniu WOS na język polski, jak i w obok wydrukowanym tekście tego dokumentu po rosyjsku słowo „narodowe” występujące w nazwie ministerstwa opuścił bez żadnego wyjaśnienia. Obecnie w polskojęzycznej literaturze przedmiotu funkcjonująca liczba wersji nazwy tej instytucji Imperium Rosyjskiego jest imponująca: Ministerstwo Oświecenia (Michał Baliński, Józef Bieliński), Ministerstwo Oświaty (Andrzej Biernat, Ireneusz Ihnatowicz, Kamilla Mrozowska, Jerzy Ochmański, Irena Szybiak), Ministerstwo Oświecenia Publicznego (Daniel Beauvois, Janina Kamińska, Stefan Truchim), Ministerstwo Oświecenia Publicznego, Kształcenia Młodzieży i Szerzenia Wiedzy (Ludwik Zasztowt). W ostatnich latach coraz częściej badacze posługują się terminem „Ministerstwo Oświecenia Publicznego”, tj. nazwą, występującą w polskojęzycznych źródłach z początków XIX w.

⁴ Tłumaczenie na język polski w 1862 r. opublikował Michał Baliński (Ustawy czyli ogólne..., s. 559–596).

LITERATURA I BAZA ŹRÓDŁOWA PRZEDMIOTU

Geneza historiografii dziejów szkolnictwa byłego W. Ks. Lit. pierwszych dziesięcioleci XIX wieku sięga drugiej połowy tego stulecia. Jednak kwestia tak założenia WOS, jak i pierwsze lata funkcjonowania szkół przez badaczy jak dąta była uwzględniana w szerszym kontekście problematyki dziejów oświaty. Funkcjonowanie szkół średnich na terytorium byłego W. Ks. Lit. w roku wprowadzenia w życie zainicjowanej przez rząd Imperium Rosyjskiego reformy systemu szkolnictwa dotychczas nie było traktowane jako odrębny obiekt badawczy.

Przy pisaniu niniejszego artykułu wartościowym okazał się odrębny rozdział w monograficznym opracowaniu dziejów Uniwersytetu Wileńskiego pióra Józefa Bielińskiego, poświęcony tematyce szkół WOS (Bieliński, 1899–1900, s. 222–273). Autor na podstawie drukowanych materiałów urzędowych w formie krótkich not o każdej szkole WOS podaje m.in. liczbę uczniów w 1803 roku. Korzystano również z artykułu pióra Michała Ambrosa. Szczególnie przydatnym okazał się wątek rozważań autora w głównych rysach przedstawiający sieć szkół średnich oraz ich administrowanie (Ambros, 1939, s. 145–159). Zauważyć jednak należy, że ustalenia oraz spostrzeżenia tak Ambrosa, jak i innych badaczy z pierwszej połowy XX w. (tytułem przykładu można tu odwołać się choćby do tekstu pióra Józefa Kallenbacha, w którym w dosyć ogólny sposób autor przedstawił historię kuratorstwa Czartoryskiego (Kallenbach, 1904, s. 421–448), zostały uwzględnione przez historiografię późniejszą (zob. niżej). W niniejszym artykule priorytet został oddany rozprawom akademickim z ostatnich dziesięcioleci XX w. i pierwszych dziesięcioleci XXI w. dotyczącym dziejów szkolnictwa WOS oraz zawierającym ustalenia ważne dla analizy wybranego wątku. Wartościowym okazał się poświęcony problematyce funkcjonowania szkół na ziemiach byłego W. Ks. Lit. artykuł pióra Kamilli Mrozowskiej (Mrozowska, 1979, s. 63–100). Analizując związki szkół z Wszechnicą Wileńską w okresie 1795–1803 r., badaczka – w oparciu o źródła – przedstawiła również sytuację szkół na obszarze zleconym do inspekcji Bohusza, akcentując ściśle związki między szkołą wyższą i szkołami pozostającymi w jej gestii.

Raporty powizytacyjne, które po ukończeniu pracy miał złożyć każdy wizytator szkół do UWil., stanowiły wówczas ważną bazę danych na temat aktualnej sytuacji szkolnictwa WOS. Była to solidna podstawa informacyjna, służąca przyjmowaniu odpowiednich rozporządzeń zarówno odnośnie treści merytorycznej przedmiotów szkolnych, jak i ewentualnych poprawek w administrowaniu szkół czy ulepszenia ich sieci. Sporo raportów corocznych wizytacji generalnych szkół WOS zachowało się w rękopisach i dzisiaj stanowią one wartościowe źródło dla badań społeczeństwa tego okresu, przede wszystkim do analizy dziejów szkolnictwa.

Raport pióra Bohusza z 1803 r. do UWil. (dalej – Raport) i mające funkcje aneksu wypisy z protokołów zwizytowanych szkół (dalej – Wypisy), podpisane przez nauczycieli, na razie również są w postaci rękopisów. Plany wprowadzenia

Raportu do obrotu naukowego jako wydawnictwa źródłowego powstałe na początku lat 80. XX w. do realizacji nie doszły⁵. Aktualnie oba dokumenty przechowywane są w państwowych zbiorach rękopiśmiennych Litwy. W formie zeszytu oprawiony rękopis Raportu obecnie znajduje się w Dziale Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego (lit. Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščią skyrius, dalej – VUB RS) (Raport Wizyty Generalnej szkół...)⁶. Rękopis Wypisów, również w postaci zeszytu, obecnie jest przechowywany w zbiorach Archiwum Historycznego Państwa Litewskiego (lit. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, dalej – LVIA) (Aneks do Raportu wizyty generalnej...). I Raport, i Wypisy pióra Bohusza z 1803 r. ze względu na ich merytoryczną treść są traktowane przez badaczy problematyki jako wartościowe źródło badań dziejów szkolnictwa byłego W. Ks. Lit. W niniejszym artykule oba dokumenty stały się podstawą do analizy wybranego wątku problematyki. Oprócz zawartej w Raporcie i Wypisach informacji, odwoływano się również do innych źródeł z epoki, priorytet oddając archiwaliom. Są to m.in. sprawozdania UWil. z 1803 r. do kuratora, które obecnie znajdują się w zasobach Działu Rękopisów Biblioteki UWil. Uwzględnione zostały także przechowywane w LVIA protokoły Rządu oraz Rady UWil. i raporty szkół WOS z 1803 r. do UWil. Godnym uwagi okazało się opracowanie monograficzne życia i działalności Bohusza pióra Ludwika Chmaja z 1941 r., rękopis którego od 1960 r. przechowywany jest w Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (Wołoszyński, 1968, s. 88–111). Chmaj w ogólnych rysach przedstawiając tok pracy wizytatorskiej Bohusza i poruszając kwestię sprawdzenia poziomu wiedzy uczniów, podał listę pytań zadawanych przez Bohusza uczniom (Chmaj, s. 47–93; kwestionariusz – s. 54–55). Badacz również w całości przepisał Raport, traktując go jako aneks rozprawy monograficznej. Data na karcie tytułowej rękopisu monografii świadczy, że praca została ukończona w Wilnie w 1941 r. Czy wtedy były podjęte starania, by pracę opublikować, nie wiemy. Ostatnio Bogusław Wójcik wpadł na pomysł porównania życia oraz działalności Chmaja i Bohusza. W swym artykule dość szczegółowo przedstawił również tę nadal pozostającą w rękopisie rozprawę Chmaja (Wójcik, 2017, s. 45–61). W taki dosyć oryginalny sposób interpretacje i ustalenia Chmaja, dotyczące również wątku wizytatorskiej działalności Bohusza, dopiero po niemal sześciu dziesięcioleciach od jej napisania po raz pierwszy zostały wprowadzone do historiografii.

Zawarte w Raporcie informacje obszernie wykorzystała również Meilė Lukšienė w swoich, należących dziś już do klasyki historiografii litewskiej, opracowaniach, poświęconych analizie różnych aspektów dziejów szkolnictwa na terytorium Litwy w pierwszej połowie wieku XIX (Lukšienė, 1970) oraz

---

⁵ Historia prób opublikowania Raportu, jakie miały miejsce w drugiej połowie XX w., została przedstawiona, zob. Prašmantaitė (2020, s. 67–82).

⁶ Do myśli przygotowania Raportu do druku kilka lat temu powrócono. Publikacja jest przygotowywana przez autorkę tego artykułu w ramach programu badawczego w Instytucie Historii Litwy. Wydanie planowane jest na rok 2022.

rozwoju myśli demokratycznej na przełomie stuleci XVIII i XIX (Lukšienė, 1985) Lukšienė podjęła się tu również analizy występujących w Raporcie przemysłów Bohusza na temat aktualnej sytuacji w szkolnictwie i skłonna była sądzić, że mimo iż Bohusz na ogół pozostawał zwolennikiem systemu oraz zasad szkolnictwa funkcjonującego w okresie KEN, jednak do niektórych kwestii podchodził już inaczej. Np. sugerując zakładanie dwuletnich szkół, w *których by mogły na ekonomów, namiestników, pisarzy etc. kształcić się uboższe dzieci*, czy zachwycając się ambicjami do nauki chłopów oraz ubogiej szlachty żmudzkiej, Bohusz, zdaniem Lukšienė, wygłasza nowe idee i stoi u progu genezy demokratycznej myśli (Lukšienė, 1985, s. 127–129).

Kwestia działalności wizytatorów WOS w pierwszych trzech dziesięcioleciach XIX w. jak dotąd najobszerniej została przedstawiona przez francuskiego historyka Daniela Beauvois. W monografii poświęconej dziejom UWil. i szkół WOS w latach 1803–1832⁷ badacz przedstawił genezę urzędu wizytatora w oparciu o wcześniejszą historiografię i źródła oraz sporządził listę wizytatorów ze wskazaniem zleconych im do wizytacji jednostek administracyjnych. Spostrzegając, że od początku na wizytatorów wybierane były osoby spoza grona akademickiego i że taka tendencja utrzymała się aż do zamknięcia UWil., Beauvois uważa, iż to przyczyniło się do utrwalenia ideologii i stabilności struktur tradycyjnych. Zdaniem badacza, choć raporty wizytatorów są treściwe, to ich powielanie wedle skostniałego schematu nie sprzyjało wprowadzeniu odnowy szkolnictwa. Raportów wizytatorów 1803 r. Beauvois nie traktował jako odrębnego obiektu badań. Poprzestał na lakonicznym omówieniu osób pełniących ten urząd w 1803 r., skupiając się na bardziej dokładnym przedstawieniu wizytatorskiej działalności Czackiego (Beauvois, 2010, s. 409–428 i in.). Analizując dzieje procesu nauczania, kwestię liczebności uczniów i nauczycieli, Beauvois wykorzystał również dane zawarte w raportach wizytatorskich szkół WOS z różnych lat, w tym i z 1803 r.

ZARYS PROCEDURY WIZYTACJI SZKÓŁ WOS

Pracę wizytatorów wytypowanych przez szkołę wyższą i za pośrednictwem kuratora okręgu szkolnego przez ministra MOP na ten urząd potwierdzonych reglamentowała tzw. Instrukcja ogólna zatwierdzona rozporządzeniem ministra dn. 5 maja 1803 r. (Pismo kuratora Czartoryskiego z 29 IV 1803 r. ...)⁸. Był to pod-

---

⁷ We Francji w latach 70. wydrukowana rozprawa Beauvois została przetłumaczona na polski i opublikowana w dwóch tomach na początku lat 90. (Beauvois, 1991). Wersja uzupełniona z uwzględnieniem dorobku najnowszych badań i pod innym tytułem opublikowana jako jednotomowe dzieło: *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832* (Beauvois, 2010). W tym artykule powołuję się na wydawnictwo polskie z 2010 roku.

⁸ Jako aneks dołączona została instrukcja dla wizytatorów szkół WOS (Pismo kuratora Czartoryskiego z 29 IV 1803 r. ..., s. 206–215). Józef Bieliński, autor opracowania dziejów Wileńskiego Uniwersytetu, podał w całości tekst Instrukcji ogólnej dla wizytatorów generalnych szkół z 5 V 1803 r. w języku polskim (Bieliński, 1899–1900, t. 3, s. 93–98). W tym artykule punkty Instrukcji cytowane są z tekstu polskiego opublikowanego przez Bielińskiego.

stawowy dokument dość dokładnie określający przebieg wizytacji oraz obowiązki osób wyznaczonych na wizytatorów szkół we wszystkich okręgach szkolnych Imperium Rosyjskiego, w tym również w WOS. Stefan Truchim analizując kwestię współpracy polsko-rosyjskiej w dziedzinie organizacji szkolnictwa rosyjskiego, ustalił, że większość artykułów Instrukcji z 1803 została przejęta z Ustaw KEN (Truchim, 1960, s. 89). Późniejsze badania dziejów szkolnictwa na obszarach byłego W. Ks. Lit. na początku XIX w. to ustalenie Truchima potwierdzają (Lukšienė, 1970, s. 35; Beauvois, 2010, s. 410). Artykuły Instrukcji ogólnej reglamentowały szeroki zakres obowiązków wizytatora – od sprawdzenia poziomu wiedzy uczniów, wydania opinii czy osoba pełniąca zawód nauczyciela godna jest tego stanowiska, po warunki materialne szkół. W odróżnieniu od instrukcji z okresu KEN, w której osoba wysyłana przez szkołę wyższą co roku do wizytacji szkół w wyznaczonej jednostce administracyjnej jest określona mianem wizytatora generalnego, w Instrukcji ogólnej z 1803 r. słowo „generalny” nie występuje ani przy określeniu czynności, ani urzędu⁹. Pominięcie określeń „generalna, generalny” tak w artykułach Instrukcji ogólnej, jak i artykułach wyżej wspomnianej Ustawy UWil. z dn. 18 maja współczesnym nie stało jednak na przeszkodzie, żeby nimi się posługiwać. W ówczesnej dokumentacji proveniencji uniwersyteckiej ten termin jest dosyć powszechny, tj. zgromadzenie profesorów UWil. wybierało kandydatów na wizytatorów generalnych, potwierdzone na urząd przez imperatora osoby same też używały tytułu „wizytator generalny”¹⁰. Żeby dać uzasadnioną odpowiedź, czy mamy tu do czynienia z artefaktem tradycji z okresu KEN, potrzebna byłaby analiza w szerszej skali. Na obecnym etapie badań problematyki nie ma powodu z tego terminu rezygnować.

Ścisłe terminy rozpoczęcia co roku mającej się odbywać wizytacji nie zostały w Instrukcji ogólnej określone. Zalecano jedynie, żeby wizytatorzy w miarę możliwości przyspieszali swój wyjazd do wyznaczonych szkół (Instrukcja ogólna z 1803 r., t. 3, s. 94). Zauważyć należy, że praca nad ułożeniem dokumentu regulującego działalność wizytatora szkół okręgu zaczęła się dopiero na początku 1803 r. Znalezienie osób godnych do urzędu wizytatorów szkół WOS, procedura ich wyboru przez grono UWil. oraz potwierdzenie wybranych kandydatur za pośrednictwem ministra MOP przez imperatora okazały się czasochłonnymi czynnościami. Pismo kuratora z informacją o pozytywnej decyzji ministra w kwestii pierwszych dwóch kandydatów na ten urząd, którymi byli Tadeusz Czacki i Bohusz wraz z aprobowanym tekstem Instrukcji ogólnej, dotarło na UWil. w połowie maja

⁹ Za zwrócenie uwagi na ten szczegół wdzięczna jestem jednemu z Recenzentów tego artykułu, zdaniem którego termin „wizytator generalny szkół” występował tylko w okresie KEN.

¹⁰ Bohusz Raport podpisał, dodając przy swoim nazwisku tytuł „wizytator generalny”. Zleconą sobie czynność również traktował jako wizytację generalną. W tekście Raportu termin „wizytacja generalna” jest używany na przemian z terminem „wizytacja”. Przy określeniu dokumentacji powstałej wskutek działalności osób delegowanych przez UWil. do inspekcji szkół okręgu terminy „wizytacja generalna”, „wizytator generalny” pozostały i w następnych latach. Zob. np. opublikowany w 1904 r. raport wizytacji szkół guberni mińskiej z 1819 r. przez Józefa Twardowskiego (Twardowski, 1904, s. 305–563).

(Protokół posiedzenia Rady UWil. z 29 V 1803 r. ..., k. 90–91). Wiadomość, że kandydatura na urząd wizytatora wytypowanego przez kuratora Bazylego Sewergina, członka Akademii Nauk w Sankt Petersburgu została zaakceptowana przez ministra MOP oraz potwierdzona przez imperatora, dotarła na UWil. dopiero pod koniec roku szkolnego (Raport UWil. z 8 VI 1803 do kuratora..., k. 11). To nie stało się jednak powodem do przeniesienia terminu wizytacji. Rada UWil. dn. 29 maja zdecydowała o wyznaczeniu obszarów administracyjnych dla każdego z trzech wizytatorów (Protokół posiedzenia Rady UWil. z 29 V 1803 r. ..., k. 90–91). Zaznaczyć należy, że liczba szkół średnich na podzielonym między nimi terytorium WOS nie była jednakowa. Na obszarach guberni mohylewskiej i witebskiej, które miał wizytować Sewergin, było 19 szkół średnich (Raport UWil. o szkołach Wydziału do kuratora z 10 I 1804, k. 65–87v; Sprawozdanie kuratora WOS Czartoryskiego za 1803 rok (w jęz. ros.), SMIP, t. 2, s. 675–678). Czacki na terytorium guberni kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej miał do inspekcji 18 szkół średnich (Raport UWil. o szkołach Wydziału do kuratora z 10 I 1804..., k. 65–87v; Sprawozdanie kuratora WOS Czartoryskiego za 1803 rok, SMIP, t. 2, s. 678–680), tymczasem na zleconych Bohuszowi terenach guberni grodzieńskiej, mińskiej i wileńskiej było ich 32 (szkoła w Widzach wiosną 1803 r. nie działała, zob. Aneks, przypis „a”). Bohusz z rozpoczęciem wizytacji nie zwlekał. Zaczął ją dn. 2 czerwca od powiatowej szkoły w Grodnie zarządzanej przez dominikanów (Raport, s. 5). Dopiero w trakcie rozpoczętej przez Bohusza wizytacji decyzją Rady UWil. inspekcja przy Wszechnicy Wileńskiej działającego gimnazjum, jak i wszystkich pensji oraz konwiktów wileńskich została poruczona Filipowi Golańskiemu, profesorowi wymowy i literatury (Protokół posiedzenia Rady UWil. z 14 V 1803 r., k. 93; Raport UWil z 18 VI 1803 r. do kuratora, k. 3–3v). Wolno wnioskować, że kandydatura Golańskiego na urząd wizytatora była uzgodniona z kuratorem. Czy została potwierdzona przez imperatora jak w przypadku kandydatów poprzednich trzech wizytatorów tego roku, nie wiemy – na obecnym etapie badań posiadane źródła pod tym kątem nie są informacyjne. Bohuszowi więc pozostało do odwiedzenia 31 szkół średnich (zob. Aneks).

Artykuły Instrukcji ogólnej dość dokładnie określały tak zakres obowiązków wizytatora, jak i ich kolejność. Po przybyciu do szkoły wizytator swoją pracę miał rozpocząć od zebrania przełożonych i nauczycieli, by podczas ogólnej rozmowy wyrobić sobie zdanie o stanie szkoły i poziomie nauczania. Następnie rozmawiając z każdym nauczycielem i zadając każdemu z nich odpowiednie pytania, miał również wyjaśnić obowiązujący w szkole układ treści nauczania, wypytać o kwalifikacje nauczycieli i o sprawowanie się każdego z nich. I dopiero po tych rozmowach miał przystąpić do egzaminowania uczniów z kursu wykładanych im nauk matematycznych oraz fizycznych i literatury, sprawdzić znajomość języków, przejrzeć rysunki itp. (Instrukcja ogólna z 1803 r. Art. 5–8..., t. 3, s. 94). Według Instrukcji ogólnej uczniowie w trakcie wizytacji szkoły mogli być egzaminowani również przez swych nauczycieli. Podczas takiego egzaminu wizytator był zobowiązany śledzić, czy odpowiedzi uczniów są prawidłowe i czy

mają oni pojęcie o przedmiocie, z którego są egzaminowani, czy ich odpowiedzi nie są wyuczone na pamięć. Pytania stawiane przez nauczycieli miały pomóc wizytatorowi w wyrobieniu opinii o ich kwalifikacjach oraz umiejętnościach dydaktycznych. Dopiero wtedy uczniowie mieli być egzaminowani przez wizytatora, który zobowiązany był wyrobić sobie zdanie o rzeczywistych ich postępach w naukach (Instrukcja ogólna z 1803 r. Art. 8..., t. 3, s. 94). Mamy więc tu do czynienia z zaleceniem wielostopniowego sprawdzenia wiedzy uczniów.

Instrukcje szczegółowe, czyli indywidualne, uwzględniające konkretne sprawy aktualne dla szkół na zleconym każdemu z wizytatorów do inspekcji terenie w roku 1803, do dziś badaczom nie są znane. Wiadomo natomiast, że wizytatorzy w 1803 r. otrzymywali polecenia od UWil. przed rozpoczęciem czy już w trakcie wizytacji. Takie polecenia mogły być traktowane jako swojego rodzaju indywidualne instrukcje. Np. Bohusz przed rozpoczęciem wizytacji został upoważniony przez UWil. do inspekcji szkół ewangelickich (Protokół posiedzenia Rady UWil. z 29 V 1803 r. ..., k. 90). Przed rozpoczęciem wizytacji, Bohusz, jak zresztą i inni wizytatorzy, miał również otrzymać od UWil. listę szkół do zwizytowania. Na razie nie udało się takiego dokumentu odnaleźć. Czy trasy wizytacji były opracowane przez UWil., czy leżało to w gestii wizytatorów – to pytania pozostaje na razie otwarte.

SPECYFIKA SIECI SZKÓŁ ŚREDNICH

Ponieważ terytorium WOS na jednostki terytorialne zostało podzielone wg podziału administracyjnego Imperium Rosyjskiego, tj. guberni, granice administracyjne terenów wizytowanych przez wizytatorów WOS nie pokrywały się z terytorium wyznaczonym dla ich poprzedników w czasach KEN. Na zleconym Bohuszowi w 1803 r. obszarze WOS znalazły się szkoły należące w większości do czterech dawnych Wydziałów KEN: poleskiego, nowogródzkiego, litewskiego i żmudzkiego. Badacze są skłoni mniemać, że również po ustaniu działalności KEN szkoły tego obszaru tradycyjnie łączyły dość ściśle więzi z UWil. (Mrozowska, 1979, s. 77). Na pierwszy rzut oka taka teza budzi co najmniej wątpliwości. Wiadomo przecież, że szkoły z części obszarów W. Ks. Lit. wcielonych po rozbiorach do Imperium Rosyjskiego znalazły się w gestii Urzędu Opieki Powszechnej¹¹. Z inicjatywy Mikołaja Repnina, generał gubernatora ówczesnej guberni litewskiej, w 1797 r. została powołana Litewska Komisja Edukacyjna z biskupem inflanckim, później wileńskim Janem Nepomucenem Kossakowskim na czele (Żongołłowicz, 1925, s. 218–220; Żytkowicz, 1938, s. 215–231; Kamińska, 2010, s. 93–115; Lukšiene, 1972, t. 5, s. 82–83). Szkoły średnie w czasach KEN

---

¹¹ Urzędy Opieki Społecznej (rus. „Приказы общественного призрения”) w Imperium Rosyjskim powstały wskutek reformy przeprowadzonej w 1775 r. Na przełomie stuleci XVIII i XIX w imperium było ok. 40 takich urzędów. Od 1802 wszystkie one znalazły się w gestii Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Miały zwierzchnictwo nad sprawami szpitalnictwa i oświaty guberni.

będące pod opieką Szkoły Głównej zostały oddane pod zarząd zgromadzeń zakonnych. Mimo wyjęcia szkolnictwa spod gestii Wszechnicy Wileńskiej i przerwania w czasach KEN obowiązującej bezpośredniej komunikacji z nią, działające szkoły średnie nie zostały zamknięte. Zachowana została nie tylko sieć szkolnictwa z okresu KEN. Badacze problematyki podkreślają, że Litewska Komisja Edukacyjna funkcjonowała według przepisów, które niewiele różniły się od przepisów ustalonych przez KEN (Żytkowicz, 1938, s. 231; Mrozowska, 1979, s. 78). To wszystko pozwala na stwierdzenie za Żytkowiczem, że Litewska Komisja Edukacyjna odegrała rolę pomostu łączącego czasy przedrozbiorowe z epoką UWil. (Żytkowicz, 1938, s. 231). W trakcie reorganizacji systemu oświaty w Imperium Rosyjskim w pierwszych latach tradycja KEN w ogólnych rysach została zachowana zarówno w sprawie organizacji sieci szkół średnich, jak i w ich strukturze (zob. niżej).

Bohusz rozpoczął wizytację, jak wyżej wspomniano, od Grodna. Daty sprawozdań z każdej szkoły pozwalają wnioskować, że w trakcie wizytacji ściśle granic gubernialnych nie przestrzegał. Do końca czerwca oprócz sześciu szkół na terenie guberni grodzieńskiej (w Grodnie, Lidzie, Szczuczynie, Nowogródka, Słonimiu oraz Żyrowicach) zdążył zwizytować dwie w guberni wileńskiej (w Borunach i Mereczu). Wizytacje szkoły w Żyrowicach na terenie guberni grodzieńskiej zakończył dn. 29 czerwca i stamtąd wyjechał do Łyskowa, gdzie po skończeniu pracy, dn. 1 lipca, wyruszył do Brześcia, ostatniej placówki, którą miał odwiedzić na terytorium guberni grodzieńskiej. W lipcu i sierpniu wizytował szkoły guberni mińskiej. Wizytacja szkół guberni wileńskiej, jeżeli nie liczyć w czerwcu zwizytowanych wyżej wspomnianych dwóch szkół, przypadła na wrzesień i październik. Zakończył wizytację pod koniec października. Szkoła kowieńska była ostatnią, którą Bohusz w dn. 23–25 października zwizytował z polecenia UWil. Po drodze z Kowna ze swojej inicjatywy odwiedził niedawno założoną przez księży trynitarzy szkółkę w Janowie. Pretekstem do jej odwiedzenia stały się pogłoski, że nowa, założona bez zezwolenia UWil. placówka odrywa uczniów od innych szkół. Na miejscu okazało się, że zgromadzenie nie miało ani funduszu do utrzymania szkoły, ani nauczycieli. Wizytator zauważył, że jeden zakonnik uczy dzieci czytać, pisać, liczyć oraz katechizmu, a niektórych zdolniejszych uczniów – także podstaw języka łacińskiego. Zdaniem Bohusza była to ściśle parafialna szkoła (Raport, s. 184–185), tak więc pogłoski tym razem okazały się bezpodstawne.

Z relacji Bohusza wynika, że najlepiej funkcjonowała sieć szkół średnich na obszarach guberni wileńskiej. Tu w każdym powiecie znajdowała się jedna taka placówka. Natomiast w przypadku podzielonej na osiem powiatów guberni grodzieńskiej było osiem szkół, jednak ich rozmieszczenie było nierównomierne. Na przykład jeżeli w powiatach lidzkim i słonimskim działały po dwie szkoły średnie, to w prużańskim i kobryńskim nie było żadnej, a w pozostałych czterech – po jednej. Podobna sytuacja miała miejsce w guberni mińskiej, składającej się z 10 powiatów. Ani jednej szkoły średniej nie było w czterech

powiatach (wilejski, borysowski, ihumeński i rzeczyński) (Raport UWil. o szkołach Wydziału do kuratora z 10 I 1804..., sygn. F2-KC232, k. 7, 31, 42 v–43). Zauważyć należy, że spostrzegłszy nierównomierność sieci szkolnej, Bohusz na miejscu, tj. w trakcie wizytacji, sformułował konkretne propozycje, jak to poprawić. Sugerował przede wszystkim założenie nowych szkół albo przeniesienie już funkcjonujących do powiatów, gdzie odczuwało się ich brak. Np. w guberni mińskiej, gdzie istniejące szkoły średnie były położone daleko od siebie, sugerował założenie szkoły przynajmniej w Prużanach albo w Kobryniu (Raport, s. 211). Wielki dystans miał natomiast wobec planu kanoników regularnych laterańskich zabiegających o przywrócenie szkoły w Widzach na terenie guberni wileńskiej. Uważał bowiem, iż najpierw należy się postarać o poprawę sytuacji w prowadzonej przez nich szkole słonimskiej (Raport, s. 211–212)¹². Dalszy przebieg tej sprawy wskazuje, że opinia Bohusza była mocno spóźniona – zezwolenie na otwarcie nowej szkoły kanonicy regularni laterańscy otrzymali jeszcze tego samego roku, a od początku nowego roku szkolnego, tj. 1803–1804, znowu przystąpili do uczenia dzieci w Widzach (zob. Aneks, przypis oznaczony literą „a”).

Szkoły na wizytowanym przez Bohusza terenie WOS cechował również brak jednolitości pod kątem ich struktury wewnętrznej. Dominowały placówki o czterech klasach (zob. Aneks), stanowiące 33,3% ogółu. Na drugim miejscu były szkoły o trzech klasach (27,3%), na trzecim – o pięciu klasach (21,2%). Szkoły o sześciu klasach w 1803 r. stanowiły 18,2% ogółu (zob. Aneks). Według Ustawy UWil. z dn. 18 maja 1803 r. w gimnazjum powinno było mieć sześć klas, natomiast szkoła powiatowa – trzy. Mamy tu więc do czynienia z zachowaną strukturą wewnętrzną szkół z okresu KEN, tj. gimnazjum na początku XIX w. stało się odpowiednikiem szkoły wydziałowej KEN, zaś szkoła powiatowa – podwydziałowej (Lukšienė, 1970, s. 40). Należy podkreślić, że dzielenie na klasy nie pokrywało się z czasem trwania nauki. W raporcie UWil. do kuratora czytamy, że w guberni wileńskiej *kurs nauk o sześciu klasach rozłożony jest na lat 7, w innych wszystkich na lat 6* (Raport UWil. o szkołach Wydziału do kuratora z 10 I 1804..., sygn. F2-KC232, k. 9–9v). Taki sam rozkład cechował szkoły średnie guberni grodzieńskiej (Raport UWil. o szkołach Wydziału do kuratora z 10 I 1804..., sygn. F2-KC232, k. 31v). Akcentuje się, że szkoły na terytorium guberni mińskiej również *mniej lub więcej stosują się w rozkładzie czasu lekcji do przepisów* byłej KEN (Raport UWil. o szkołach Wydziału do kuratora z 10 I 1804..., sygn. F2-KC232, k. 47v). Czy to znaczy, że we wszystkich szkołach o czterech klasach guberni mińskiej nauka trwała lat sześciu – to pytanie na razie pozostaje otwarte.

Wszystkie szkoły WOS od początku aspirowały do typu pełnej szkoły średniej (Lukšienė, 1970, s. 108–109). Za wzór godny naśladowania w 1803 r. uważano działające przy UWil. gimnazjum (Raport UWil. o szkołach Wydziału

¹² W 1774 r. założona szkoła w Widzach została zlikwidowana w 1783 r. z powodu małej liczby uczniów oraz trudności finansowych (zob. Kamińska, 2018, s. 183–184).

do kuratora z 10 I 1804..., sygn. F2-KC232, k. 15). Była to szkoła średnia, jak wyżej wzmiankowano, o pełnej strukturze, tj. posiadała dwie klasy niższe, w których było nauczanie początkowe – początki gramatyki polsko-łacińskiej, nauki moralnej, arytmetyki oraz geografii, a także tzw. nauka wiary, czyli katechizm. Cztery klasy wyższe nosiły nazwę: moralnej, fizyki, matematyki i wymowy. Nauka w klasie piątej rozłożona była na dwa lata (Raport UWil. o szkołach Wydziału do kuratora z 10 I 1804..., sygn. F2-KC232, k. 9v–15v). Kontynuując tradycje KEN, we wszystkich szkołach WOS dużo uwagi poświęcano przedmiotom przyrodniczym i ścisłym, sporo czasu zaczęto też przeznaczać na naukę przedmiotów humanistycznych. Według ustaleń Lukšienė, jeżeli w szkołach KEN przedmiotom przyrodniczym i matematyce poświęcano 79,63% czasu w stosunku do nauk humanistycznych, to w 1803 r. przewaga zdecydowanie była już po stronie przedmiotów humanistycznych – 54 do 86% (Lukšienė, 1970, s. 124–125).

Lista wykładanych w szkołach średnich przedmiotów nie była przez Bohusza kwestionowana. Mocno natomiast akcentował ważność zdobywania przez uczniów wiedzy praktycznej. Był przekonany, że dzieci lepiej zrozumieją matematykę, geometrię czy fizykę, jeżeli ta wiedza im będzie przekazana podczas zajęć w terenie. Np. zwizytowawszy pięcioklasową szkołę księży bazylianów w Borunach w powiecie oszmiańskim guberni wileńskiej, zobowiązywał tutejszego przeora do wyznaczenia placu pod ogród owocowy. Zdaniem Bohusza, *Tam wszystkie doświadczenia przy nauczycielu przez młodź szkolną czynione będą, tam się ona uczyć będzie sadzenia, szczepienia, oczkowania itd.* (Raport, s. 128). Za naśladowania godny uważał też model uczenia botaniki stosowany przez księży bernardynów w Traszkunach, gdzie nauczyciel fizyki założył [...] *małeńki ogródeczek krzewów, kwiatów i różnych roślin, lekcje teoretyczne botaniki dla uczniów swoich łącząc z koniecznie potrzebną praktyką* (Raport, s. 137). Przy sprawdzeniu poziomu wiedzy uczniów Bohusz trafił na te same przeszkody, z którymi walczyli wizytatorzy generalni KEN. Ślepe wkuwanie na pamięć było jedną z nich, które Bohusz oceniał jako rzecz bardzo szkodliwą. Uważał, że jeżeli taka metoda uczenia dalej będzie stosowana, to z czasem *nie ludzi, ale papugi w szkołach mieć będziemy*. Sugerował UWil. zabrać się do przedsięwzięcia środków przeciw tej *literackiej zarazie* (Raport, s. 203). Brak książek elementarnych, czyli podręczników, zdaniem Bohusza był kolejnym poważnym problemem. Wizytator był przekonany, że o zaopatrzenie szkół WOS w jednolite podręczniki powinien zadbać UWil. (Raport, s. 196 i in.).

STAN LICZEBNY UCZNIÓW I NAUCZYCIELI

Priorytet badań nad statystyką uczniów i nauczycieli na ziemiach byłego W. Ks. Lit. w okresie pierwszych dziesięcioleci XIX w. należy do Beauvois. Patrząc na frekwencję uczniów jako na jeden ze wskaźników, który świadczy o stopniu kultury społeczeństwa, badacz ten przeprowadził analizę liczbową uczniów szkół WOS w latach 1803–1832 w oparciu przede wszystkim o raporty

UWil. do kuratora (Beauvois, 2010, s. 577–584). Podkreślić należy, że takie raporty były przygotowywane na podstawie raportów otrzymanych od wizytatorów generalnych. Raport UWil. do kuratora o szkolnictwie WOS w 1803 r. również został sporządzony w oparciu o raporty złożone przez wizytatorów tego roku, za wyjątkiem szkół guberni podolskiej i wołyńskiej, ponieważ do końca 1803 r. nie otrzymano raportu od Czackiego wizytującego szkoły tych guberni (Raport UWil. o szkołach Wydziału do kuratora z 10 I 1804..., sygn. F2-KC232, k. 5). Przy pisaniu raportu do kuratora UWil. był więc zmuszony poprzestać na danych ze szkół z terenów tych guberni, które otrzymał od dozorców szkół lub gubernialnych dyrektorów (Raport UWil. o szkołach Wydziału do kuratora z 10 I 1804..., sygn. F2-KC232, k. 5)¹³. W przypadku szkolnictwa na terytorium guberni grodzieńskiej, mińskiej i wileńskiej problemu z otrzymaniem informacji od wizytatora generalnego nie było. Bohusz przed gronem profesorów swoje sprawozdanie z odbytej wizytacji zaczął przedstawiać na posiedzeniach Rządu UWil. na początku grudnia i skończył 18 dnia miesiąca (Protokół posiedzenia Rządu UWil. z 18 XII 1803 r. ..., k. 107–107 v). Nic nie wskazuje na to, żeby Bohusz, jak to sugeruje Beauvois (Beauvois, 1974, s. 63–64), miał bezpośredni kontakt z kuratorem, wysyłając mu dokładne sprawozdanie o sytuacji szkolnictwa. Na pytanie, jak to się stało, że zarówno liczby uczniów, jak i nauczycieli w raporcie UWil. do kuratora oraz podane przez Bohusza nie zawsze są identyczne (zob. Aneks), na tym etapie badań pozostaje otwarte.

Zauważyć należy, że Czartoryski na podstawie raportu UWil. osobiście przygotowywał sprawozdanie o sytuacji szkolnictwa WOS. Na obecnym etapie posiadanej bazy źródłowej można wnioskować, że status danych oficjalnych uzyskały oraz do historiografii weszły dane ze sprawozdania kuratora (Sprawozdanie kuratora za 1803 r. ..., s. 673–676). Zdaniem Beauvois, dane podawane w oficjalnych raportach rocznych zawsze odbiegały o kilkadziesiąt od liczb figurujących w raportach wizytatorów. Według badacza, spowodowane to było nieregularną frekwencją (Beauvois, 2010, s. 580). Na podstawie Raportu Bohusza wolno wnioskować, że nieregularność frekwencji była tylko jedną z przyczyn (zresztą częściowo odzwierciedlana tak w Raporcie, jak i Wypisach) różnorodności danych, występujących w ówczesnej dokumentacji.

Podkreślić wypada, że w 1803 r. wizytacja szkół WOS rozpoczęta pod koniec roku szkolnego 1802–1803 została rozłożona na rok kalendarzowy. To spowodowało, że występujące w Raporcie dane z jednych szkół pochodzą z roku szkolnego

---

¹³ W literaturze przedmiotu na temat raportu Czackiego funkcjonuje sprzeczna informacja. Beauvois, powołując się na pismo kuratora do rektora UWil. Stroynowskiego, pisze, że Czacki jako pierwszy oddaje rzeczywiście pełne sprawozdanie i że kurator stawia je za wzór (Beauvois, 2010, s. 415). O napisanym przez Czackiego raporcie w grudniu 1803 r., w którym dał wyraz swym zamiarom, ambicjom i planom jako wizytatora, pisze autorka imponującej monografii poświęconej życiu i działalności Czackiego (Danowska, 2006, s. 253). Wiadomo, że Czacki miał bezpośrednie kontakty z kuratorem, a jego stosunki ze Stroynowskim, z powodu różnych wizji rozwoju szkolnictwa, były dosyć napięte. Nie da się wykluczyć, że to właśnie z tego powodu nie spieszył się on z raportem do UWil.

1802–1803, a z innych – z 1803–1804. Na podstawie informacji występującej tak w Raporcie, jak i Wypisach można twierdzić, że liczbę uczniów w drugim półroczu roku szkolnego 1803–1804 od ich liczby w pierwszym półroczu następnego, tj. 1803–1804 roku szkolnego, nieraz cechowała poważna dysproporcja. Np. w szkole powiatowej dominikanów w Kalwarii Żmudzkiej w 1803–1804 roku szkolnym uczyło się 134 dzieci, natomiast na początku następnego było ich już 172 (zob. Aneks). Zauważyć należy, że Bohusz, podając statystykę uczniów, nie zawsze zaznaczał, do którego roku szkolnego dane się odnoszą.

Do czynników zniekształcających krzywą statystyki uczniów należy również ich „mobilność” w trakcie roku szkolnego. Np. po przybyciu do szkoły misjonarzy w Łyskowie dn. 30 czerwca Bohusz był zmuszony pogodzić się z tym, że większość uczniów z powodu rozpoczęcia wakacji już wyjechała do domu. Od nauczycieli dowiedział się, ilu ich w ogóle w tym roku było i również usłyszał, że *prawie do Bożego Narodzenia ubyło 15* (Wypisy, k. 28). Czy w podanej przez Bohusza tegorocznej liczbie ogólnej uczniów (78 uczniów, zob. Aneks) zostali uwzględnieni ci, którzy opuścili szkołę w okresie do świąt Bożego Narodzenia – pytanie pozostaje bez odpowiedzi. Wolno wnioskować, że szkoła w Łyskowie pod tym kątem nie należała do wyjątku. Więc choć Bohusz tylko w przypadku statystyki dotyczącej dwóch szkół (lidzkiej oraz słuckiej – prowadzonej przez ewangelików) napisał słowo „około” (zob. Aneks), nie można wykluczyć, że dane statystyczne o uczniach w innych szkołach też nie są precyzyjne. Problem polega na tym, że zarówno do analizy zaprzestania nauki przez uczniów w środku roku szkolnego, jak i ich liczebności w ogóle na obecnym etapie badań posiadana baza źródłowa jest mało wiarygodna.

Skala ogólnej liczby uczniów w poszczególnych szkołach wahała się od kilkudziesięciu do kilkuset (zob. Aneks). Nie da się zanegować, że stan liczebny zależał od wielkości szkoły, tj. w szkole o pięciu czy sześciu klasach zazwyczaj uczyło się więcej dzieci niż w szkole trzyletniej. Jednak szkoły z jednakową liczbą klas też cechowała duża różnorodność. Np. na Żmudzi w sześcioklasowej szkole księży karmelitów w Krożach w czasie wizytacji Bohusza było ok. 400 uczniów, natomiast w sześcioklasowej szkole księży bernardynów w Telszach uczniów w tym samym roku było prawie o połowę mniej (zob. Aneks). Najmniej uczniów w roku wizytacji Bohusza uczyło się w szkole franciszkanów w Kołtynianach (zob. Aneks). Wizytator odkrył, że przyczyną tak małej liczby uczniów (23 czy 24) oprócz niewielkich kwalifikacji nauczycieli oraz ograniczonej liczby stancji mogła być nieobecność nauczyciela języka francuskiego, którego *okoliczni obywatele koniecznie mieć pragną*. W dodatku *rozpuszczona została pogłoska, że niedługo szkoła skasowana będzie* (Raport, s. 129–130). Podkreślić należy, że wahanie się liczebności uczniów w szkołach o jednakowej liczbie klas nie zależało od granic gubernialnych.

Liczba nauczycieli występująca w Raporcie oraz w raporcie UWil. do kuratora, tak jak w przypadku liczby uczniów, również nie zawsze jest identyczna (zob. Aneks). Według Ustawy UWil. z dn. 18 maja 1803 r. w gimnazjach powinno było

być zatrudnionych sześciu starszych i czterech młodszych nauczycieli. Grono nauczycieli szkoły powiatowej miało składać się ze sześciu osób: trzech starszych i trzech młodszych (Ustawy z 18 V 1803 r. Art. 38–39, s. 582–583). Szkoły na terenie guberni grodzieńskiej, mińskiej oraz wileńskiej, w których w drugiej połowie 1802–1803 oraz pierwszej połowie 1803–1804 roku szkolnego pracowała – zgodnie z Ustawą z dn. 18 maja 1803 r. – reglamentowana liczba nauczycieli, należały do wyjątku (zob. Aneks). Informacja podana przez Bohusza w Raporcie i we Wypisach pozwala wnioskować, że choć we wszystkich wizytowanych szkołach (choć na różnym poziomie, a nieraz i w różnym zakresie) wykładane były przedmioty fizyczne, matematyczne, moralne oraz literatura, to jednak nie każda szkoła miała wyznaczonego nauczyciela do każdego przedmiotu, jak to określały artykuły Ustawy. W szkołach wizytowanych przez Bohusza dość rozpowszechnione było zjawisko kumulowania zajęć w zakresie wykładania nauk matematycznych i fizycznych. Np. jako nauczyciele matematyki i fizyki występują ks. Andrzej Koniuszewski (szkoła lidzka), ks. Piotr Rawdański (szkoła słonimska), ks. Tomasz Koncewicz (szkoła łyskowska) czy ks. Dominik Sutkiewicz (szkoła merecka) (Wypisy, k. 18, 24, 28, 32). Czy poziom wiedzy uczniów w takich szkołach, gdzie wykładanie tych przedmiotów było zlecone jednej osobie, od szkół, gdzie nauczanie matematyki i fizyki prowadziły odrębne osoby, jak to było np. w szkole dominikanów w Grodnie czy bazylianów w Żyrowicach (Wypisy, k. 17, 26), różnił się bądź nie, to już inna kwestia. Dla wybranego w niniejszym artykule wątku analizy ważne jest, że łączenie wykładanych przedmiotów miało wpływ na stan liczebny nauczycieli (zob. Aneks). Klasy tzw. początkowe, tj. pierwsza i druga, podczas wizytacji Bohusza z reguły miały odrębnego nauczyciela. Sytuacja w szkole bernardynów w Datnowie, gdzie po przyjeździe dn. 13 października, tj. miesiąc po rozpoczęciu roku szkolnego 1803–1804, Bohusz znalazł, że brak jednego z nauczycieli klas początkowych (tymczasowo, do przybycia nauczyciela drugiej klasy uczniowie obu klas tu byli uczeni przez ks. Józefa Pileckiego) (Wypisy, k. 60), należała raczej do wyjątku. Natomiast obowiązek uczenia języków, tak jak i rysunków, często był nałożony na nauczycieli innych przedmiotów. Liczba szkół, gdzie zgodnie z artykułami Ustawy z dn. 18 maja uczono trzech języków (francuskiego, niemieckiego i rosyjskiego), jak to miało miejsce w szkołach pijarów w Lubieszowie i Łużkach czy bazylianów w Berezwieczu (Wypisy, k. 1–1v, 13, 15), nie była pokaźna. Były też takie szkoły, jak np. rok działająca powiatowa szkoła dominikanów w Kalwarii Żmudzkiej, gdzie żadnego obcego języka nie uczono. Zdaniem Bohusza, tu *potrzebniejszy byłby nauczyciel języka polskiego, którego uczniowie ledwie z wielką trudnością zrozumieć mogą* (Wypisy, k. 49). Zauważyć należy, że na trudności spowodowane brakiem zrozumienia przez uczniów języka wykładowego w szkołach Wydziału Żmudzkiego zwracali uwagę już wizytatorzy KEN (Szybiak, Buczek, 2018, s. 51 i in.). Ten fakt potwierdza historiograficzną tezę, że na Żmudzi szlachta, przede wszystkim drobna, na co dzień niekoniecznie posługiwała się językiem polskim.

Z relacji Bohusza nasuwa się wniosek, że w większości szkół uczono jednego czy dwóch języków. Dominował język niemiecki i francuski. Przekazy źródłowe, którymi dysponuję na obecnym etapie badań, pozwalają wnioskować, że Bohusz niezbyt precyzyjnie notował nazwiska nauczycieli języków. Sprawdzając poziom wiedzy uczniów, znajomość z zakresu języków obcych sprawdzał również mniej dokładnie niż np. ich wiedzę z matematyki. Takie podejście Bohusza obrazowo odzwierciedla typowe dla okresu traktowanie nauki języków obcych. Badacze podkreślają, że nie posiadały one wówczas *rangi przedmiotu „szlachetnego” lub „klasycznego”* (Beauvois, 2010, s. 680; Lukšienė, 1970, s. 137–138), tj. były przedmiotami drugorzędnymi. W Raporcie (jak zresztą i w innych źródłach z epoki) osobę uczącą języka obcego najczęściej określa się terminem „metr”, podkreślając w ten sposób jakby jej niższy status w stosunku do nauczycieli np. matematyki czy fizyki. Wnioskować można, że właśnie z powodu niższego statusu nauczycieli języków obcych, nawet w szkołach, gdzie tylko do tego byli zatrudnieni, nie zawsze zostawali przez Bohusza zaliczeni do ogólnej liczby kadry wykładowej. Ten szczegół nie jest czynnikiem ułatwiającym ustalenie ogólnej liczby nauczycieli, tym bardziej że jak i w przypadku uczniów pytanie, dlaczego statystyka nauczycieli w raporcie UWil. do kuratora i Raporcie Bohusza nie jest identyczna, na razie pozostaje bez odpowiedzi.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona analiza średniego szkolnictwa w 1803 r. na terenie trzech guberni (grodzieńskiej, mińskiej, wileńskiej) terytorium WOS potwierdza funkcjonującą w historiografii tezę o trwałości tradycji KEN. Mimo kilkuletniej przerwy i zasadniczych zmian w administrowaniu, sieć szkół średnich w okresie KEN podległych Wszechnicy Wileńskiej nie uległa zniszczeniu, a tworzyły ją – licząc od drugiej połowy 1803 r. – 33 szkoły. Struktura szkół średnich na terenie tych guberni w 1803 r. (roku ich włączenia do systemu oświaty Imperium Rosyjskiego) była jednak zróżnicowana. Brak jednolitości da się zauważyć przede wszystkim w różnej liczbie klas. Dominowały szkoły czteroklasowe. Najwięcej było ich na terenie guberni mińskiej, gdzie po ustaniu działalności KEN zwierzchnictwo nad szkołami objęła Izba Opieki Społecznej. Gęstość sieci szkół średnich również nie była jednakowa. Największa ich liczba była na terenie guberni wileńskiej.

W literaturze przedmiotu funkcjonują dane na temat liczby uczniów oraz nauczycieli w szkołach średnich. Badacze jednak nieraz powołują się na coraz inne liczby. Skonfrontowanie informacji podanej przez Bohusza jako wizytatora generalnego oraz innych źródeł z epoki pozwoliło na konkluzję, że funkcjonujące w literaturze przedmiotu dane statystyczne zarówno odnośnie liczby uczniów, jak i nauczycieli w szkołach średnich są zróżnicowane w o wiele większym stopniu, niż dotąd uważano.

ANEKS

SIEĆ SZKÓŁ ŚREDNICH W 1803 ROKU NA TERYTORIUM GUBERNI GRODZIENSKIEJ, MIŃSKIEJ I WILEŃSKIEJ

Nr	Miejscowość	Utrzymywane przez	Liczba klas	Liczba uczniów wg Raportu UWil. do kuratora	Liczba uczniów wg Bohusza	Liczba nauczycieli (razem z prefektem) wg Raportu UWil. do kuratora	Liczba nauczycieli (razem z prefektem) wg Bohusza
1	Berezweż, gub. mińska	Zgromadzenie Bazylianów	4	131	145	5	5
2	Bobrujsk, gub. mińska	Zgromadzenie akademickie	4	28	64	5	5
3	Boruny, gub. wileńska	Zgromadzenie Bazylianów	5	109	133	5	6
4	Brześć Litewski, gub. grodzieńska	Zgromadzenie Bazylianów	5	157	n	6	5
5	Datnów, gub. wileńska	Zgromadzenie Bernardynów	5	163	n	7	5
6	Grodno, gub. grodzieńska	Zgromadzenie Dominikanów	6	160	174	8	8
7	Kalwaria [Żmudzka], gub. wileńska	Zgromadzenie Dominikanów	3	134	172a	3	4
8	Kiejdany, gub. wileńska	Synod Litewski Ewangelików Reformowanych	4	77	67	5	4
9	Kroże, gub. wileńska	Zgromadzenie Karmelitów	6	474	385	7	8
10	Kołtyniany, gub. wileńska	Zgromadzenie Franciszkanów	3	24	23	3	4
11	Kowno, gub. wileńska	Zgromadzenie Franciszkanów	3	88	61b	3	3
12	Lida, gub. grodzieńska	Zgromadzenie Pijarów	3	50	ok. 60	4	4
13	Lubieszów, gub. mińska	Zgromadzenie Pijarów	3	180	190	5	4
14	Łysków, gub. grodzieńska	Zgromadzenie Misjonarzy	3	75	78	5	4
15	Łużki, gub. mińska	Zgromadzenie Pijarów	4	184	198	5	2
16	Merecz, gub. wileńska	Zgromadzenie Dominikanów	3	84	84	4	4
17	Mińsk, gub. mińska	szkoła gubernalna	6	196	171	7	7
18	Mozyrz, gub. mińska	Zgromadzenie akademickie	4	101	91	5	5
19	Nowogródek, gub. grodzieńska	Zgromadzenie Dominikanów	6	119	138	7	6

Nr	Miejscowość	Utrzymywane przez	Liczba klas	Liczba uczniów wg Raportu UWil. do kuratora	Liczba uczniów wg Bohusza	Liczba nauczycieli (razem z prefektem) wg Raportu UWil. do kuratora	Liczba nauczycieli (razem z prefektem) wg Bohusza
20	Pińsk, gub. mińska	Zgromadzenie akademickie	4	62	50	5	4
21	Podubisie, gub. wileńska	Zgromadzenie Bazyliańców	4	184	95	5	5
22	Poniewież, gub. wileńska	Zgromadzenie Pijarów	3	99	107 [104?]	5	3
23	Rosienie, gub. wileńska	Zgromadzenie Pijarów	4	191	134	5	4
24	Słonim, gub. grodzieńska	Zgromadzenie Kanoników Regularnych Laterańskich	4	44	n	6	5
25	Śluck, gub. mińska	Zgromadzenie akademickie	4	88	94	5	5
26	Śluck, gub. mińska	Synod Ewangelików Reformowanych	4	63	ok. 40	4	5
27	Szczuczyn, gub. grodzieńska	Zgromadzenie Pijarów	5	116	128	7	5
28	Telsze, gub. wileńska	Zgromadzenie Bernardynów	5	254	230	6	6
29	Traszkuny, gub. wileńska	Zgromadzenie Bernardynów	6	210	199	7	6
30	Widzec, gub. wileńska	Zgromadzenie Kanoników Regularnych Laterańskich	5	63	–	6	–
31	Wilno, gub. wileńska	Gimnazjum przy UWil.	6	196 // 277 [1803–1804]	–	12	–
32	Wiłkomierz, gub. wileńska	Zgromadzenie Pijarów	3	26	26	3	2
33	Żyrowice, gub. grodzieńska	Zgromadzenie Bazyliańców	5	181	243	7	6

^a Bohusz odbył wizytację szkoły kalwaryjskiej dn. 21–25 września 1803 r., więc na początku roku szkolnego 1803–1804 r. Odnotował 134 uczniów. Zanotował natomiast, że w roku przeszłym ich liczba dochodziła do 174 (Wypisy..., k. 48v).

^b Liczba uczniów w roku szkolnym 1803–1804 (Wypisy..., k. 65).

^c Prośba w Widzach działającego zgromadzenia klasztoru kanoników laterańskich o otwarcie tu szkoły powiatowej została pozytywnie rozstrzygnięta dopiero w końcu września 1803 r. (Bieliński, 1899–1900, t. 1, s. 265–266).

Ogólna liczba uczniów:

według raportu UWil. do kuratora – 4311 (33 szkoły)

według Bohusza – ok. 3580 (28 szkół)

Ogólna liczba nauczycieli:

według raportu UWil. do kuratora – 182 (33 szkoły)

według Bohusza – 149 (31 szkół)

Szkoły według liczby klas:

9 szkół o 3 klasach

11 szkół o 4 klasach

7 szkół o 5 klasach

6 szkół o 6 klasach

Skróty użyte w tabeli:

gub. – gubernia

n – brak informacji

ok. – około

UWil. – Uniwersytet Wileński

Źródła: Raport UWil. z dn. 10 stycznia 1804 r. do kuratora WOS..., k. 3–95; Raport UWil. z dn. 10 stycznia 1804 r. do kuratora WOS [uzupełniony m.in. o tabelę [...] *osób użytych do edukacyi we wszystkich szkołach do Wydziału Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu należących*, k. 105–145v] w: *VUB RS*, sygn. F2-KC 505; Raport wizyty generalnej szkół we trzech guberniach (grodzieńskiej, mińskiej, wileńskiej) odprawionej przez wizytatora generalnego prałata i kawalera Bohusza w 1803 r. ..., s. 1–220; Aneks do Raportu wizyty generalnej szkół we trzech guberniach (grodzieńskiej, mińskiej, wileńskiej)...; Sprawozdanie kuratora WOS Czartoryskiego za 1803 r. [w jęz. ros.], w: *SMIP*, t. 2, s. 673–676.

BIBLIOGRAFIA**Źródła:**

[Bohusz Franciszek Michał Ksawery], Raport Wizyty Generalnej szkół odprawionej przez Wizytatora Generalnego szkół we trzech guberniach. Grodzieńskiej, Mińskiej, Wileńskiej Prałata i Kawalera Bohusza w roku 1803 dany Imperialnemu Uniwersytetowi Wileńskiemu, w: Dział Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego (lit. Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius, VUV RS), sygn. F13-184.

Akt potwierdzenia Imperatorskiego Uniwersytetu w Wilnie z 4 IV 1803 r., w: Baliński M. (1862), *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg.

Aneks do Raportu wizyty generalnej szkół w trzech guberniach (grodzieńskiej, mińskiej, wileńskiej) odprawionej przez wizytatora generalnego prałata i kawalera Bohusza w 1803 r., w: *Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego* (lit. *Lietuvos valstybės istorijos archyvas, LVIA*), zesp. 567, inw.2, j. a. 52.

Bartnicka K. (red.) (2015), *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane / Tautinės Edukacijos Komisijos nuostatai skirti akademiniams luomui ir mokykloms Respublikos kraštuose / The Statutes of the Commission of National Education as Prescribed for the Academic Estate and for the Schools in the Lands of the Commonwealth Roku 1783*, Warszawa: Ministerstwo Edukacji Narodowej, Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów PAN.

Chmaj L., *Franciszek Ksawery Michał Bohusz. Jego życie i działalność wychowawcza (1746–1820)*, Archiwum PAN w Warszawie, Materiały Ludwika Chmaja, sygn. III-76, j. 14.

Instrukcja ogólna z 1803 r. Art. 1–8, w: Bieliński J. (1899–1900), *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 1–3, Kraków.

Pismo kuratora Czartoryskiego z 29 IV 1803 r. do Zawadowskiego. Aneks – instrukcja dla wizytatorów szkół WOS, w: *Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива Министерства народного просвещения. Учебные заведения в западных губерниях, 1802–1804* [SMIP], t. 2, Санкт Петербург 1897.

Protokoły posiedzeń Rządu UWil., w: LVIA, zesp. 721, inw. 1, j. a. 1123.

Protokół posiedzenia Rady UWil. z 14 V 1803 r., w: LVIA, zesp. 721, inw. 1, j. a. 1169.

Protokół posiedzenia Rady UWil. z 29 V 1803 r., w: LVIA, zesp. 721, inw. 1, j. a. 1169, k. 90–91.

Protokół posiedzenia Rządu UWil. z 18 XII 1803 r., w: LVIA, zesp. 721, inw. 1, j. a. 1123, k. 107–107 v.

Raport UWil z 18 VI 1803 r. do kuratora, w: LVIA, zesp. 721, inw. 1, j.a. 1213, k. 3–3v.

Raport UWil. o szkołach WOS od dn. 1 stycznia do ostatnich dni grudnia 1803 r., w: VUB RS, sygn. F2-KC505.

Raport UWil. o szkołach Wydziału do kuratora z 10 I 1804, w: VUB RS, sygn. F2-KC505, k. 89–99.

Raport UWil. o szkołach Wydziału do kuratora z 10 I 1804, w: VUB RS, sygn. F2-KC232, k. 7, 31, 42 v–43.

Raport UWil. o szkołach znajdujących się w [...] wydziale od 1 stycznia do 31 grudnia 1803 r. do Czartoryskiego z 10 I 1804 [dalej – Raport UWil. o szkołach Wydziału do kuratora z 10 I 1804], w: VUB RS, sygn. F2-KC505, k. 65–87v.

Raport UWil. z 8 VI 1803 do kuratora, w: LVIA, zesp. 567, inw. 2, j. a. 60, k. 11.

Raporty UWil. do kuratora, w: LVIA, zesp. 721, inw. 1, j. a. 1213.

Raporty UWil. o UWil. i szkołach WOS do kuratora i Ministerstwa Publicznego Oświecenia z lat 1803–1810, w: VUB RS, sygn. F2-KC232.

Sprawozdanie kuratora WOS Czartoryskiego za 1803 r. [w jęz. ros.], w: SMIP, t. 2.
Ustawa nr 20. 701 z 4 IV 1803 r. „Акт утверждения для Императорского Университета в Вильне”, in: Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Собрание 1 (PSZ-1), t. 27 (1802–1803), Санкт Петербург 1830.

Ustawa nr 20.406 „Об учреждений министерств”, w: PSZ-1, t. 27 (1802–1803).

Ustawa nr 20.597 z 24 I 1803 r. „Об устройстве училищ”, w: PSZ-1, t. 27 (1802–1803).

Ustawa nr 20.598 z dn. 24 I 1803 r. „Об учреждении учебных округов с назначением для каждого особых губерний”, w: PSZ-1, t. 27 (1802–1803), s. 442.

Ustawa nr 20.765 z 18 V 1803 r. „Уставы или общия постановления Императорского Виленского Университета и училищ его округа”, w: PSZ-1, t. 27.

Ustawa nr 4251 z 12 I 1831 r. „О новом распределении губерских гимназий и прочих училищ на округи”, w: PSZ-2, t. 6 , cz.1 (1831).

Ustawa nr 5317 z 1 V 1832 r. „О закрытии Виленского Университета и о передаче в Министерство Внутренних Дел Медицинского и Богословского факультетов”, w: PSZ-2, t. 7 (1832).

Ustawy czyli ogólne postanowienienia Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu i szkół jego Wydziału, w: Baliński M. (1862), *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg.

Ustawy z 18 V 1803 r. Art. 38–39, w: Baliński M. (1862), *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Собрание 1, t. 27 (1802–1803), Санкт Петербург 1830.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Собрание 2, t. 6, Часть 1 (1831), Санкт Петербург 1832.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Собрание 2, t. 7(1832), Санкт Петербург 1833.

Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива Министерства народногo просвещения. Учебные заведения в западных губерниях, 1802–1804, (SMIP), t. 2, Санкт Петербург 1897.

Literatura:

Ambros M. (1939), *Zarys statystyczny szkół wydziału wileńskiego*, „Ateneum Wileńskie” R. 14, z. 1.

Baliński M. (1862), *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki.

Beauvois D. (1974), *Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego*, „Przegląd Historyczny” t. 65, z. 1.

Beauvois D. (1991), *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 1–2, Rzym: Fundacja Jana Pawła II, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.

Beauvois D. (2010), *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Bieliński J. (1899–1900), *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 1–3, Kraków: Druk W.L. Anczyca i Spółki.

Danowska E. (2006), *Tadeusz Czacki 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Dybiec J. (1973), *Tradycje Komisji Edukacji Narodowej na ziemiach Litewsko-Ruskich w początkach XIX wieku*, w: *Na przełomie wieków. Studia z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, „Studia Pedagogiczne” t. 29.

Kallenbach J. (1904), *Kuratoria wileńska*, „Biblioteka Warszawska” t. 3.

Kamińska J. (2010), *Komisja Edukacyjna Litewska a Uniwersytet Wileński 1797–1802*, w: I. Szybiak, A. Fijałkowski, J. Kamińska (red.), *Szkoła polska od średniowiecza do XX wieku między tradycją a innowacją*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Kamińska J. (2012), *Universitas Vilnensis 1793–1803. Od Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego do Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Kamińska J. (2018), *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Litewskim*, Warszawa: Wydawnictwo IHN PAN. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.

Lukšienė M. (1970), *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*, Kaunas: Šviesa.

Lukšienė M. (1972), *Lietuvos edukacinės komisijos nuostatai (1797–1799)*, w: *Mokymo ir auklėjimo klausimai*, t. 5, Vilnius: Pergalė.

Lukšienė M. (1985), *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje XVIII a. antroji–XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius: Mokslo.

Mościcki H. (1936), *Bohusz Franciszek Ksawery Michał (1746–1820)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2.

Mrozowska K. (1979), *Uniwersytet Wileński i jego szkoły w latach 1795–1803*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego DLIV. Prace Historyczne” z. 64.

Prašmantaitė A. (2020), *Iš Meilės Lukšienės rankraštinio palikimo: Pranciškaus Ksavero Mykolo Bohušo SJ tekstų publikavimo istorijos vingiai*, „Lituanistica” t. 66, nr 2.

Szybiak I., Buczek K. (2018), *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Żmudzkiem*, Warszawa: Wydawnictwo IHN PAN. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.

Truchim S. (1960), *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu.

Twardowski J. (1904), *Wizyta jeneralna szkół i zakładów edukacyjnych w gubernii Mińskiej odbyta w roku 1819*, in: *Archiwum do Dziejów Literatury*

i Oświaty w Polsce, t. X, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności. Komisja dla Badań Historii Literatury i Oświaty w Polsce.

Wołoszyński W.R. (1968), *Materiały Ludwika Chmaja*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk” nr 11.

Wójcik B. (2017), *Uwagi na marginesie rękopisu Ludwika Chmaja pt. „Franciszek Ksawery Michał Bohusz. Jego życie i działalność wychowawcza (1746–1820)”*, „Problemy Współczesnej Pedagogiki” 3 (1).

Żongołowicz B. (1925), *Ustrój Uniwersytetu Wileńskiego (1792–1802 r.)*, „Rocznik Prawniczy Wileński” r. I.

Żytkowicz L. (1938), *Rządy Repnina na Litwie 1794–7*, Wilno: Nakładem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie z Zasiłku Funduszu Kultury Narodowej Józefa Piłsudskiego Skład Główny w Księgarni Św. Wojciecha w Wilnie.

Secondary schools in the area of the Vilnius School District in 1803 designated for inspection by Franciszek Ksawery Michał Bohusz (1746–1820)

Summary

Aim: The aim of the article is to reconstruct the image of secondary education in the area of the Vilnius School District in 1803 designated for inspection by Franciszek Ksawery Michał Bohusz as the general visitor.

Methods: The author relies on archival sources and takes account of the literature on the subject to date. She uses the traditional historical and statistical method.

Results: The author analyzes the situation of secondary education in three Gubernias – that of Grodno, Minsk and Vilnius – out of eight ones belonging to the Vilnius School District in 1803. Primarily, she uses the report on the general visitation written by Bohusz for the Imperial University of Vilnius. During his visit in 1803, Bohusz visited 31 out of 33 secondary schools functioning in the Grodno, Minsk and Vilnius Gubernias. The researcher drew up a list of schools and systematized the statistical data in a table taking the number of classes and the number of students and teachers into consideration.

Conclusions: The analysis of education in the area of the three Gubernias (Grodno, Minsk, Vilnius) in 1803, the territory of the Vilnius School District, confirms the thesis about persistence of the tradition of the National Education Commission – the thesis already present in the historiography. Despite several years of break and fundamental changes in the administration, the network of secondary schools subordinate to Vilnius University in the period of Commission of National Education was not destroyed. In 1803, at the time of their incorporation in the educational system of the Russian Empire, there were 33 secondary schools in the Grodno, Minsk and Vilnius Gubernias. Their structure, however, was varied, and this lack of uniformity is reflected, among others, in the number of classes. Schools with four classes dominated there. Most of them were in the Minsk Gubernia, where, after Commission of National Education ceased its activity, the authority over the schools was transferred to the Chamber of Social

Welfare. The density of the secondary school network was not the same either, and the largest number was found in the Vilnius Gubernia.

Her study of the information provided by Bohusz as the general visitor and of other sources from the era allowed the author of the article to conclude that the statistical data used in the literature on the subject (concerning both the number of students and teachers in individual secondary schools) are far from credible, and to a much greater extent than previously thought.

Keywords: Imperial University of Vilnius; Vilnius School District; Franciszek Ksawery Michal Bohusz; general visitation report; secondary education.